

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ӨТКЕН ШАҚ КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ СИПАТЫ

Қазақ тілінің шақ категориясы морфологиялық белгісіне, шақтық мағынасына қарай өткен шақ, келер шақ және осы шақ деп үшке бөлінеді. Ал ағылшын тілінде шақ формасы барлық етістіктердің қолданылу аясына қарай:

Present Indefinite (осы шақ)

Past Indefinite (өткен шақ)

Future Indefinite (келер шақ) болып олар да үшке бөлінеді.

Шақ формалары қымылдың, істің өту кезін сөйлемде накты түрде мезгіл үстеулермен және жыл санын көрсететін сан есімдермен тіркесіп қымылдың өту уақытын көрсете алады.

Сөйтіп грамматиканың шақ формалары өздігінен қымылдың өту кезеңін, мезгілін дәл емес, абстрактылы түрде ғана көрсетеді. Біздің тілімізде, жалпы түркі тілінде өткен шақтың бірнеше формалары бар. Мәселен: *окыды*, *окыған*, *окыпты*, *окитын*. Ал енді осы сөздер орыс тілінде бір ғана «учился» деген етістікпен беріледі. Бұдан біз шақтық ұғым барлық тілде бірдей болғанымен, кейбір тілдерде аздаған өзгешеліктердің болатындығын көреміз. Мәселен, жоғарыда келтірілген мысалдардың ағылшын тіліндегі баламасын келтірейік: *read, has read, had read....*

Әрбір шақ формалары өзіне тән грамматикалық көрсеткіштері арқылы қалыптасады: **жаздым** (*I have written*), **келдім** (*I have come*), **окыдым** (*I have come*), **бардым** (*I have gone*) етістіктері жедел өткен шақ (*Present Perfect Tense*) форма-

сында айтылып тұр. Ал *жазыпты*, *коріпти* т.б. бір грамматикалық мағынада ежелгі өткен шақ формасында айтылып тұр.

А. В. Бондарко («Теория грамматического значения и аспектологические исследования») [1], Н. А. Кобрина Н. Н. Болдырев, А. А. Худяков («Теоретическая грамматика современного английского языка»), А. И. Смирницкий («Морфология английского языка»), И. Р. Verkhovskaya («A University Grammar of English») т.б. сынды ғалымдар ағылшын тіліндегі шақ категориясын қарастырған.

Жоғарыда аталған ғалымдардың еңбектерінде ағылшын тіліндегі шақ формалары негізгі шақтар (**primary tenses**) (кейде толық шақтар (**absolute tenses**) деп те атайдыз) (**Indefinite and Continuous**) және тұрлаусыз шақтар (**secondary tenses**) (**Perfect and Perfect Continuous**) деп екі топқа бөледі.

Non-Continuous

Continuous

Primary Tenses

Present Indefinite

Present Continuous

Past Indefinite

Past Continuous

Future Indefinite

Future Continuous

Secondary Tenses

Present Perfect

Past Perfect

Future Perfect

Present Perfect Continuous

Past Perfect Continuous Future Perfect Continuous

Кесте (Table of Tenses)

Time Tense group ^^^^^	Present	Past	Future
Indefinite	I work	I worked	I shall work
Continuous	I am working	I was working	I shall be working
Perfect	I have worked	I had worked	I shall have worked
Perfect Continuous	I have been working	I had been working	I shall have been working

Жоғарыда атап көрсеткендегі, қазақ тіліндегі шақ формалары сияқты ағылшын тіліндегі шақ формалары да қимылдың, істің өту кезін сөйлемде нақты түрде мезгіл үстеулермен және санын көрсететін сан есімдермен тіркесу арқылы білдіреді.

Өткен шақ – сөйлеу кезінен бұрын болған қымыл, әрекетті білдіретін етістіктің грамматикалық формасы екендігі белгілі. Қазіргі қазақ тілінде өткен шақ формасын семантикалық ерекшеліктері мен грамматикалық тұлғасына қарай таптастыру негізінде бес түрге бөлінеді:

- а) жедел өткен шақ
- б) бұрынғы өткен шақ
- в) ежелгі өткен шақ
- г) дағдылы өткен шақ
- д) катысты өткен шақ

а) **жедел өткен шақ** формасы негізінен етістік негізінде **-ды, -ді, -ты, -ті** жүрнағы жалғанып, бірінші жақ және ежелгі өткен шаққа тәуелдік жалғау жалғану арқылы жасалады. Жедел өткен шақтың басқа формалардан бір өзгешелігі бірінші жақтың көпше **-қ/-қ** түрінде жалғанады. Мысалы, *Біз келдік, біз көрдік* т.б. **-қ, -қ** морфемаларының шығуы туралы түркологтар арасында өртүрлі пікірлер бар.

Н. К. Дмитриев жедел өткен шақ формасының шақ көрсеткіші **-ды/-ді** косымшасын ертедегі есімшенің **-ыны, -іні** морфемасынан пайда болған дейді. Қазіргі тілдегі (*бұлт, құрут, іркіт*) сөздері сол есімше формасынан зат есімге айналған дейді.

А. Н. Кононов жедел өткен шақтың **-ды/-ді** жүрнағы, тәуелдік жалғаудың үшінші жағы **-сы, -си-**нің көне түрі деп түсіндреді.

О. Болинг өткен шақтың **-ды** қосымшасын көне түркі тілдері есімшесінің **-дук** формасынан пайда болған деп көрсетеді.

Жедел өткен шақ түркі тілдерінде кеңінен қолданылады және ол өзге жақтар секілді басқа

үстеме мағына бермейді, тек өткен шақтың мағына береді. Жедел өткен шақтың жүрнағы түбірге тікелей жалғану арқылы жасалады: *kem-ti, kem-di*. Ал егер көсемшеге жалғанып, *kem-e-di, kem-e-di* болса, онда ол жедел өткен шақтың жүрнағы емес, жіктік жалғауының үшінші жағы қызметін аткарады.

Жедел өткен шақтың жіктелу үлгісі:

Жекеше	Көпше
Мен жаздым	Біз жаздық
Сен жаздың	Сендер жаздыңдар
Ол жазды	Олар жазды

Болымсыз түрі

Мен жазбадым	Біз жазбадық
Сен жазбадың	Сендер жазбадыңдар
Ол жазбады	Олар жазбады

Қазақ тіліндегі жедел өткен шақ формасын ағылшын тілінде **Present Perfect** формасымен береміз. **Present Perfect** шағы мынадай жолмен жасалады: *have/has+V₃ (Participle II)*. Мұнда барлық жақта жекеше және көпше түрде *have* көмекші етістігі, жекеше түр үшінші жақта (*He/She/It*) *has* көмекші етістігі мен етістіктің негізгі үшінші тұлғасы арқылы жасалады.

Present Perfect шағының жіктелу үлгісі:

Жекеше (Singular form)	Көпше (Plural form)
I have written	We have written
You have written	You have written
He/She has written	They have written [2]

Болымсыз түрі (*Negative Form*) көмекші етістігінен кейін «not» шылауы арқылы жасалады. *Have not-haven't, has not-hasn't* деп қысқартылған түрде де беруге болады.

Жекеше (Singular form)	Көпше (Plural form)
I have not written	We not have written
You have not written	You have not written
He/She has not written	They have not written

Present Perfect шағы сөйлемде мынадай мезгіл үстеулерімен бірге қолданылады: *just* – қазір ғана, *yet* – әлі т.б. Бұлар сөйлемде көмекші етістікten кейін тұрады.

Мысалы, *He has just left* – *Ол қазір гана кетті*.

б) **бұрынғы өткен шақ**. Бұл форма есімшеге жіктік жалғауы жалғану арқылы жасалады. Оның жедел өткен шақтан мағыналық айырмашылығы жедел өткен шақ формасы сөйлеушінің сөйлеу кезінен бұрын болып өткен істі жай хабарлау түрінде беріледі: *Айша екеуміз кеше кинога бардық*. *Ол үйіне кетті*. Ал бұрынғы өткен шақ істі жай баяндап қана қоймайды, оның нәтижесін баса түсіндіріп көніл аудартады: *Біз мына жігітпен танысқанбыз*. *Ол үйіне кетіп бара жатқан* т.б.

Бұрынғы өткен шақтың ерекше көрініс беретін тұсы – диалог сөйлемдерде. Оның мағынасы аталмыш сөйлемдерде тіптен айқын білінеді.

– *Жәкіш, сен Жұмекене неге сәлем бермедің?*

– *Жұмекенді мен әлгінде көріп сәлем бергенмін*.

Бұрынғы өткен шақтың жіктелуі

Жекеше

Мен алғанмын

Сен алғансың

Ол алған

Көпші

Біз алғанбыз

Сендер алғансыңдар

Олар алған

Бұрынғы өткен шақтың болымсыз түрі жедел өткен шақ секілді **-ма/-ме, -ба/-бе, -па/-пе** мен катар **жоқ** және **емес** шылаулар тіркесу арқылы жасалады: *барғам жоқ, келген емес* т.б.

Ағылшын тілінде бұл шақтың түрін **Past Simple (Indefinite)** шағымен береміз [3]. **Past Indefinite** шағы істің, қимылдың өткендігін білдіріп, осы шақпен ешқандай қатысы жоғын көрсетеді. Қазак тілінде келтірілген мысалдардың ағылшын тіліндегі баламасын былай келтіруге болады: *Біз мына жігітпен танысқанбыз* – **We met this fellow**. *Ол үйіне кетіп бара жатқан* – **He went home**.

Past Simple (Indefinite) шағы до көмекші етістігінің өткен шағы мен етістіктің негізгі екінші тұлғасы арқылы жасалады. Жасалу жолы: **Did + V2 (Past Simple)**

Ағылшын тілінде етістіктердің төрт түрін жасау тәсілі бойынша екі топқа бөлінеді: **Дұрыс (Regular)** және **бұрыс (Irregular)**. Ал, дұрыс етістіктер **Past Simple** шағында етістіктің негізіне **-ed (-d)** жалғауларының жалғануы арқылы жасалады:

to ask-asked

to live-lived

to play-played

to invite- invited

Past Simple шағында бұрыс етістіктердің ерекше түрі бар, яғни сол етістіктер кестесі (II түрі) пайдаланылады.

to have-had

to be-was/were

to come-came

to go-went

Сондай-ақ шақ категориясының өзіне тән ерекшелігі ретінде **Past Simple (Indefinite)** шағы мынадай мезгіл үстеулерімен қолданылып, олар сөйлемнің басында немесе сонында тұруы тиіс. Олар: *yesterday – кеше, 10 years (5 minutes – 5 минут, some time – бірнеше уақыт) ago – 10 жыл бұрын, last week (month – айда, year – жылда) – өткен апта да т.б.*

в) **ежелгі өткен шақ** көсемшеге жіктік жалғауы жалғану арқылы жасалады. Сөйтіп **-п, -іп, -ып** жүрнағы грамматикалық шақ көрсеткіші қызыметін де атқарады екен. Бұл термин істің ежелгі заман мен қазіргі заманда болғанын білдірмейді, ол тек шартты түрде қойылған атап. Мысалы, *Сен бүгін соңғы лекциядан кетіп қалыпсың гой* т.б.

Бұл шақ түрін ағылшын тілінде **Present Perfect** шағымен беруге болады. Ағылшын тілінде шақ түрлерін ажырату контексте дәллірек көрінеді. Мысалы, *You have left the last lecture today*.

Ежелгі өткен шақтың болымсыз түрі **(-ма/-ме, ба/-бе, -па/-пе)** арқылы жасалады және жекеше, көпші түрде жіктеледі.

Басқа етістіктердің шақ формасы сияқты ежелгі өткен шақ формасында да күрделі етістіктің жіктелуі бар. Ол өдеттегідей созылынқы сипатта жүреді:

Мен тыңдал отырыптын.

Сен тыңдал отырыпсың.

Ол тыңдал отырыпты.

г) **дағдылы өткен шақ**.

Қимыл иесінің ертеден дағдысына айналған іс-әрекетті білдіретін етістіктің формасы дағдылы өткен шақ деп аталаады. Мәселен, *Атшабар келсе, жанжал келетінін баса сезетін Құнанбай ауылы бұрын күзекке бір қар жаудырмай көшпейши еди*.

Мысалдан байқап отырғанымыздай, бұл шақтың түрі синтаксистік, аналитикалық тәсілдермен жасалады.

Аналитикалық тәсіл етістіктердің негіздеріне **-атын/-етін, -итін** жүрнағы жалғану арқылы жасалады. Оған қосымша жіктіктің бірінші, екінші жағы жалғанады. Мысалы: *Мен оқитынмын*.

Сен оқитынсың.

Ол оқитын.

Дағдылы өткен шақтың енді бір түрі аналитикалық тәсіл мен осы шақ есімше (-ушы/-уші) формасы және **еді** көмекші етістігімен тіркесу арқылы жасалады: *келуші едің, баруши едім*. Бұлардың арасында еш мағыналық айырмашылық жоқ.

Болымсыз түрі *бар, бармайтын, келмейтін едім* т.б. Бұл өткен шақтың басқалардан екі мағыналық айырмашылығы бар: 1. істін бұрын болғанын, 2. істін бұрын талай қайталанып дағды болғанын көрсетеді.

д) катысты өткен шақ.

Қазақ тілінде *еді* сөзі етістіктің күрделі формасын жасауда үлкен рөл атқарады. Сол *еді* көмекші етістігі көсемшениң (-п, ып, -іп), есімшениң **-ған/-ген, -қан/-кен** және қалып етістіктерімен (**отыр, тұр, жатыр, жұр**) тіркесіп катысты өткен шақ формасын береді. Мағынасы істін өлі аяқталмағанын және (бұрынғы) өткен шақты білдіреді. Мысалы, *Мен кеше кинога барған едім*. Олардың бойында әрекеттің аяқталмай қалғанын және өлі айтылмаған ой жатқаны байқалады. Орта мектептерде жүргізілетін оқулықтарда өткен шақ формасы жедел өткен шақ, бұрынғы өткен шақ, ауыспалы өткен шақ болып белгіленген. Бұлай топтастыру 1938 жылы С.Амажоловтың оқулығынан басталған [4]. 1953 жылғы шыққан монографиясында Т.Кордабаев өткен шақ формасын алдымен айғакты, айғаксыз деп екіге бөледі де бұлардың өзін іштей жіктел кетеді [5].

Айғакты айтушы – сенімді

1) жедел өткен шақ **-ды**
2) бұрын өткен шақ **-ған, -итын, -ушы еді, -ған еді, -атын еді.**

Айғаксыз – біреудің айтқанымен

өткен шақтың бұл түрін **-ыпты, -ған, екен, -са екен, -ған шығар** деген қосымшалар арқылы жасалатындығын көрсетеді.

А. Ысқақов: Жоғары оқу орындарына арналған оқулығында өткен шақты анық (айғакты),

танық (айғаксыз) және неғайбыл (ауыспалы) деп үшке бөледі [6]. Бұл Т. Қордабаевың етістіктің өткен шақ категорияларын бөлуімен үқсас. Ерекшелігі – А. Ысқақов бірнеше жана шақ тұлғаларын енгізген. Өткен шақ жасайтын көрсеткіштердің жалпы саны жырыма, бірақ шақ пен рай категорияларының ара жігі ашылып көрсетілмеген. ІІ. Маманов өткен шақтың бес түрін көрсетіп, ондағы жана екі атауды дағдылы өткен шақ және қатысты өткен шақ деп атайды.

Дағдылы өткен шақ – қымыл иесінің ертеде дағдысына айналған іс өрекетін, қымылын білдіретін етістік формасы. Қатысты өткен шақ сөйлеу кезінен бұрын болып өткен іс қымылдың екінші бір өткен шақ қымылымен ұштасып, соған байланысты екенін немесе белгілі бір мезгіл ішінде өткендігін көрсетеді [7].

Сонымен қорыта келгенде, қазақ тіліндегі өткен шақ категорияларымен ағылшын тілдеріндегі етістіктің өткен шақ категориялары мағыналық жағынан үқсас болады.

ӘДЕБИЕТ

1. Бондарко А.В. Теория грамматического значения и аспектологические исследования. Л.: Наука, 1984. С. 71-73.
2. Угаров Е.В. Все времена английских глаголов. М., 2008. С. 10-13.
3. Смирницкий А.И. Морфология английского языка. М., 1959. С. 274-279.
4. Аханов К. Қазақ тілі 5-6 кластар. Алматы, 1979.
5. Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тіліндегі шақ категориясы.
6. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. Алматы, 1974. 198-203-бб.
7. Маманов ІІ. Етістік. Алматы, 1966. 121-147-бб.
8. Қазақ тілі теориясы мен тарихының мәселесі. Алматы, 1981.

Резюме

Рассматриваются категории прошедшего времени в казахском и английском языках.